

TİMURLULAR (1370-1507)

Semerkant merkezli geniş bir coğrafyaya yayılarak Orta Asya ve İran'da hüküm süren hânedanın egemenliğindeki ana coğrafya Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'ın payına düşen kısmı içine almaktadır. Timur'un doğduğu tarihlerde (1336) Çağatay Hanlığı sarsıntı geçirmekteydi. Hâkimiyet Cengiz Han soyundan gelen hanlardan çok kabile reislerinin elinde bulunuyordu. Timur 1370'te Mâverâunnehir'e hâkim olarak Semerkant'ta tahta oturmuştur. Askeri hareketleriyle kısa sürede topraklarını genişleterek Bağdat'a kadar ilerlemiş, 1399-1400 yıllarında Memlükler'i ve ardından Osmanlılar'ı yenmiştir. 1405'te vefatı sırasında geride çok geniş sınırları olan bir imparatorluk bırakmıştır. Ancak kurduğu siyasî birlik hânedan mensupları arasındaki kavgalar yüzünden kısa sürede parçalanmış ve yaklaşık bir asır sonra ortadan kalkmıştır.

Timur'un, gerçekten hızlı fetih hareketleriyle geniş topraklar ele geçirmesi sırasında gösterdiği şiddet bakımından, Timur'la Moğollar arasında büyük bir benzerlik olduğu düşünülmektedir. Timur da fetihleri sırasında tahriplerde bulunmuştur. Fakat onunki Moğollarinkinin yanında hayli küçük çaplı kalmıştır. Buna karşılık Timur'un gayrimüslim Moğol hükümdarlarından en büyük farkı, çok azimkâr ve yapıcı olmasıdır. Timur'un halefleri ise imamlığı daha geniş çaplı olarak sürdürmüşlerdir. 16. yy başlarına kadar devam eden Timurlular zamanında hüküm sürülen topraklarda şehir yaşamı dikkate değer bir gelişme ve canlılığa kavuşmuştur. Özellikle Türkistan ve Afganistan'daki bazı şehirler ziyadesiyle gelişmiştir. Şehirler, Türk mimarisinin bu devre ve bu çevreye özgü özellikler gösteren birçok eseriyle süslenmiştir.

Bilhassa mimari ve kitap sanatları olarak da minyatürün değer kazandığı Timurlu devri sanatı İran, Orta Asya, Afganistan ve hatta Bâbürlüler devrinde Hint İslâm sanatının gelişmesinde rol oynamıştır. Göz alıcı eserlerin yapıldığı yerler arasında Timurlu sanatının genel anlayışı çerçevesinde ayrı ve bağımsız tavırlar gösteren sanat merkezleri doğmuştur. Böylece Semerkant, Herat ve bir ölçüde Şiraz değişik tutumların sergilendiği sanat merkezleri haline gelmiştir. Timurlu sanatının ikinci parlak devri Timur'un küçük oğlu Şahruh'un tahta çıkışıyla başlamış ve onun hâkimiyeti boyunca devam etmiştir. Şahruh'un oğulları arasında özellikle babasının nâibi sıfatıyla Semerkant'ta otuz sekiz yıl hüküm süren Uluğ Bey ve Herat'ta babasına yardım eden Giyâseddin Baysungur önde gelmektedir.

Şahruh ve Uluğ Bey'in vefatının ardından meydana gelen karışıklıklar yüzünden duraklama geçiren sanat faaliyetleri Semerkant'ta Sultan Ebû Said Mirza Han ve Herat'ta Hüseyin Baykara devrinde yeniden canlanmıştır. Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra oğulları Muzaffer Hüseyin Mirza ile Bedüzzaman'ın ortak döneminde devletin varlığı son bulmuştur. Ancak Timurlu Bâbürlüler Hindistan'da, Safevîler İran'da bu devrin izlerini sürdürerek sanatta yeni gelişmeleri gerçekleştirmişlerdir. Timurlu mimarisi kendine has özellikleri hemen teşhis edilebilen bir yapıya sahiptir. Orta Asya ve İran'da daha önceki devirlerde hüküm süren devletlerin sanatlarından etkilenen Timurlu mimarisi bilhassa geniş külliye oluşturulan eserleriyle tanınmaktadır. Genelde türbe, mescid ve medrese, dergâh gibi bölümleri iç içe barındıran bu eserlerin başta gelen özelliklerinden biri önceki dönemlere göre çok daha fazla sırlı tuğla, mozaik ve çinilerle renkli ve zengin biçimde tezyin edilmiş olması, bunun dışında yüksek kasnaklar üzerinde yer alan soğan biçiminde gösterişli dış kubbe ve içerideki yüksek iç kubbeden meydana gelen kubbe sisteminin Timurlular'a has bir özellik kazanmasıdır.

Kastilya kralı III. Henri'nin Timur nezdine gönderdiği elçi Clavijo'nun İran ve Türkistan şehirleriyle ilgili yoğun gözlemlerini kaydettiği bilinmektedir. Timur'un yaptırdığı camiler ve saraylar hakkında da tafsilatlı bilgi veren Clavijo, Timur'un özellikle cami inşaatına nezaret ve çalışanları teşvikine dair de bazı şeyler anlatmaktadır. Clavijo'nun satırlarından, o sırada Semerkand'ın Şehristan dışında gelişme gösterdiği açıkça anlaşılmaktadır:

«Semerkand şehri bir ovadadır. Şehrin etrafında topraktan bir duvar çekilmiş ve bir hendek kazılmıştır. Şehrin haricinde birçok evler, bağlar ve bahçeler bulunuyor ve şehrin etrafındaki mamureler bir iki fersah uzanıyor. Bağlarla bahçeler arasında meydanlara caddeler açılmıştır. Her yerdeki mağazalar herkese lâzım olan her şeyi satmaktadır. Şehrin dışında yaşayan ahalinin sayısı şehrin içinde yaşayanlardan çok daha fazladır. Belki en güzel, en muhteşem binalar şehrin dışındadır. Timur'un şehir dışında birçok sarayları ve zevk ü safaya mahsus köşkleri vardır. Bunların hepsi de bağlar ve bahçeler içindedir. Semerkand'ın içinden ve dışından birçok su yolları geçiyor ve her tarafa su yetiştiriyor.»

Clavijo'nun satırlarından sezildiğine göre, bu devir yapılarında kubbe kasnağı ile taç kapının daha yüksek tutulmasında Timur'un kişisel görüş ve emirlerinin büyük etkisi olmuştur:

«Bize anlattıklarına göre, Timur bir ay önce buradan geçerken, kendi için hazırlanmakta olan türbenin manzarasından memnun olmamış, Türbe kapısının yükseltilmesini emretmişti»

SEMERKAND ŞÂH-I ZİNDE KÜLLİYESİ

1371-1436

Timurlu mimarisi içinde hiç şüphesiz ilk sırada gelen yapılar türbelerdir. Timurlu türbe mimarisinin erken ve muhteşem örneklerini barındıran Semerkant'taki Şâh-ı Zinde Külliyesi, Timurlular'dan bazı önemli kişilerin türbelerini barındırmaktadır. Kusem b. Abbas'ın türbesi etrafında teşekkül etmiş olan türbeler, mescidler ve medreselerden oluşan bu külliye 1371-1436 yılları arasında mimari faaliyete sahne olmuştur. Zengin mozaik ve sırlı çiniler, aynı zamanda yaygın biçimde kullanılan sırlı tuğla tezyinatıyla göz alan yüksek kasnaklı türbeleriyle meşhurdur. Külliye yer alan taçkapılar, Timurlu mimarisinin büyük ehemmiyet verdiği bu mimari elemanın en güzel örnekleri arasında yer almaktadır.

Bu alanın önemi bölgede İslamiyet'in yayıldığı tarihlerden başlayıp yüzyıllarca sürmüştür. Bunun sebebi, Hz. Peygamber'in amcasının oğlu Kusem b. Abbas'ın İslam dinini yaymak üzere bölgeye gelerek burada şehid olmasıdır. Kusem b. Abbas için yapılan kabir zamanla önemli bir ziyaretgah olmuş, etrafında türbeler ve mezarlık başta olmak üzere birçok yapı inşa edilmiştir. Kusem b. Abbas'ın kabri "Şah-ı Zinde" (yaşayan sultan) diye anılmış ve bu adlandırma bütün alanı tanımlar hale gelmiştir.

'Şah-ı Zinde' aynı zamanda Efrasiyâb Tepesi'nin yamacında, aşağıdan yukarıya gittikçe yükselen ve yer yer merdivenle çıkılan yolun iki tarafında yer alan türbeler topluluğuna verilen isimdir. Çoğunluğu Timur sülalesine mensup insanlara ait olup ekseriyeti bayanlar teşkil etmektedir. 40 mezar yapısı, mescitler ve medreseden oluşan külliye yapılarının en azından yarısı kazılarla ortaya çıkarılmıştır. En erken yapı Kusem b. Abbas'ın olup Uluğ Bey döneminde (1409-47) eklenen bir piştak ile sonlanmaktadır.

Bugün alana güney tarafında Uluğ Bey'in yaptırdığı abidevi taçkapıdan (Dervaze, 1434) geçilerek girilmektedir. Girişin yanlarında bulunan binalar günümüzde müze şeklinde kullanılmakta olup esasında mescid, dergah ve medrese gibi bölümlerden meydana gelmiştir. Doğu tarafındaki Devlet Kuşbek Medresesi 1813 tarihli bir bina iken batıdaki bölümler Uluğ Bey devrinden kalmadır. Uluğ Bey'in, oğlu Abdullah adına inşa ettirdiği bu kısım mescid ve değişik bölümlerden oluşan bir dergahtır ve abidevi taçkapıyla aynı zamanda 1435-1436'da yapılmıştır.

Abidevi taçkapıdan sonra yer alan binalar dar ve uzun bir sokak etrafında üç kısım halinde teşekkül etmiştir. Arazinin eğimine göre şekillenen sokak önce merdivenlerle varılan bir çardak teşkil eden ikinci taçkapıya, daha sonra en yukarı kısımda bulunan üçüncü taçkapıya varacak biçimde yapıların eksenini oluşturmakta ve en üst kısımdaki küçük bir meydanda sona ermektedir. Kusem b. Abbas'a adanmış türbe ve mescidin içinde yer aldığı en üst kısımdaki yapılar arasında külliyenin mevcut en eski tarihli binaları bulunmaktadır. Arkeolojik çalışmalar, bu kesimde XI. yüzyıldan itibaren önemli bir imar

faaliyetinin mevcut olduğunu gösteren temeller ve bina kalıntılarını gün ışığına çıkarmıştır. Kusem b. Abbas Türbe ve Mescidi eski yapı kalıntıları üstüne inşa edilmiştir.

Şâh- ı Zinde türbelerinin en fazla dikkati çeken özelliği yüksek kasnaklı, kavun ve soğan biçimli kubbeleridir. Kubbeler arasında dilimli olanlar bulunduğu gibi, silindirik kasnaklar arasında yüzeyleri çok köşeli hale getirilmiş olanlar da vardır. Timurlu mimarisinin özelliğini meydana getiren yüksek kubbe kasnağı, dikkat çekicilikte en yüksek noktasına Şâh-ı Zinde türbelerinde ulaşmaktadır. Kubbelerin fazla büyük olmayan kare bir mekânın üstünü örtmeleri bakımından, gerek kasnağın yüksekliği gerekse kubbenin sivriligi, Şâh-ı Zinde türbelerinde daha iyi belirmektedir. Şâh-ı Zinde türbeleri, Timurlu devrinin zengin süslemelerini koyunlarında taşımaları bakımından da önem arz etmektedir. Türbelerin çoğu hem içte hem de dışta çok zengin şekilde süslemelere sahiptir. Süslemelerde en büyük pay çinilere aittir. Çinilerde beyaz, firuze, lacivert, yeşil, siyah, sarı, mor renkler yer almaktadır. Gerek mozaik tekniğinde düzenlemeler gerekse diğer çini teknikleriyle meydana getirilmiş desenli çini levhalarla yapılmış panolar, ya da kuşaklar halinde türbelerin iç ve dışını bir renk cenneti haline çevirmektedir. Mavi çinilerle kaplı Timurlu kubbeleri kadar hiçbir kubbe mavi gökle uyum sağlayarak kucaklaşıp kaynaşmaz. Şâh-ı Zinde türbelerinin çoğunda sandukalar da çinilerle kaplıdır. Kusem bin Abbas türbesinde olduğu gibi bazı sandukalar üst üste üç ya da dört kademe meydana getirmektedir. Sandukaların her kademesi birbirinden farklı kompozisyonlarla süslenmiştir. Bu durum kuşkusuz, mezar sandukalarının bile fazla süsleme merakına âlet edilmesini vurgulamaktadır.

Kusem b. Abbas Türbesi

Hız. Muhammed'in amca oğullarından biri olan ve efsaneye göre kâfirlerle çarpışırken bir yarığın içine girerek ellerinden kaçmayı başaran Kusem bin Abbas'a ait olduğu ileri sürülen mezar yapısıdır. Moğol tahribatından kısmen kurtulmuş olan Kusem b. Abbas Türbesi ve Mescidi 1335'te yeniden ihya edilmiş, daha sonraki yıllarda tadil ve tamirler sürmüştür. 1360'lı yıllardan itibaren mezarlık alanı olarak tercih edilen ve kutsal alan özelliğini kazanan bölge önemli bir imar faaliyetine sahne olmaya başlamıştır. XV. yüzyıl boyunca devam eden bu faaliyet Timur ve Ulug Bey devirlerinde doruğa ulaşmasına rağmen XIX. yüzyılda yapılan tamir, tadil ve ilavelerle sürmüştür.

Türbe ve ona bağlı mescid üst kısımda olup en üstte yer alan taçkapının doğu tarafından girilen bir koridorla irtibat halindedir. XV. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen mescide bu koridordan girilmektedir. Geniş ve derin giriş nişinden geçilen mescid ortası kare, yanları dörtgen biçiminde üç bölümlü olup orta mekan kubbeye örtülüdür. Güneydoğu tarafındaki bir kapıdan türbenin ziyaretgahına girilmektedir. Mescidin doğusunda mescid ve koridorla ilişkili odalar bulunmaktadır. Ziyaretgahla bu odalar arasında bir bölüm mevcuttur. Yapıların en güneyinde yer alan kısım türbedir. Bütün bölüm mavi, beyaz ve yeşil rengin hakim olduğu mozaik çinilerle kaplanmıştır.

Şâd-ı Mülk Aka Türbesi

(1372)

Kitabesine göre Timur'un ablası Türkan Aka tarafından kızı Şâd-ı Mülk için inşa ettirilmiş kare planlı bir yapıdır. Orta kısımda yer alan bina, kare mekan üzerine gelen köşe kemerleriyle sağlanmış sekizgen bir bölüm ve üstünde yer alan onaltıgen bir kısım üzerinde bulunan kubbeye örtülüdür. Dışarıda sivri bir dış kubbesi olan yapının yüksek bir giriş kemerine sahip cephesindeki yüksek niş mukarnaslıdır. Bina tuğla ve mozaik çini tezyinatlıdır.

Emir Burunduk Türbesi

(1380)

Kare planlı bir bina olup örtü sistemi diğer türbelerdeki gibidir. Cephede tuğla ve sırlı tuğlalarla oluşturulmuş mozaik süsleme hakimdir. İçeride alt kısımdaki sırlı çiniler hariç alçı tezyinat vardır.

Şirin Bike Aka Türbesi

(1385)

Timur'un kız kardeşi Şirin Bike Aka için yapıldığı anlaşılan kare planlı türbe de orta kısımda yer almaktadır. Çift kubbeli binada dış kubbe sekizgen geçiş üstündeki onaltıgen kasnağa oturur. Geçiş bölgesinde renkli camlı pencereler, cephede ise piştak denilen yüksek bir taçkapı mevcuttur. Cephe mozaik çini kaplamalı iken içeride alt kısım dışında alçı kaplama tezyinat ve sır üstü altın yaldızlı çinilere yer verildiği görülmektedir.

Toman Aka Türbesi

(1405)

Timur'un hanımı Toman Aka tarafından inşa ettirilen türbe, mescid, giriş mekanı ve taçkapıdan müteşkil topluluk üst kısmında bulunmaktadır. Mescid üç bölümlü olup orta kısmı daha geniştir. Türbe, kare planlı kübik alt kısım üzerinde silindirik tambur üstündeki dış kubbesiyle dışarıdan dikkati çekmektedir. İçeriden kubbeye mukarnaslı köşe kemerleriyle geçilmektedir. Mescidin orta kısmı yıldız tonoz, yan kısımları üçlü tonoz bölmeleriyle örtülüdür. Mermerin de kullanıldığı tezyinatta sır üstü ve sır altı çinilerle birlikte mozaik çiniler de vardır.

Kadıẓâde-i Rûmî Türbesi

(y.1430)

Kadıẓâde-i Rûmî Türbesi olarak bilinen ve yaklaşık 1430 yılına tarihlenen yapının kripta kısmında kazı ile ortaya çıkarılan iskeletin bir kadına ait olması bu türbenin başka bir kişi için inşa edildiğini göstermektedir. İki bölümlü yapıda küçük boyutlu türbe kısmı, kemerler üstündeki kare bir bölüm üzerinde alçı mukarnas dolgulu geçişli kubbesi olan bir örtü sistemine sahiptir. Geniş oda köşe kemerleri üstünde bulunan sekizgen bölmeli, iki aşamalı mimari teşkilat üzerindeki kubbeye örtülüdür. Dış kubbelerin kasnakları ve soğan biçimi külahları göz alıcıdır. Uluğ Bey devri mimarisinin güzel bir örneği olan türbenin dış tezyinatı sırlı çini ve sırlı tuğla tekniğiyle elde edilmiş elemanlar taşırken içeride mavi boyalı alçı tezyinat hakim durumdadır.

SEMERKAND GUR-İ MİR (EMİR) TÜRBESİ

(1399-1403)

Önceleri Ruhâbâd adı verilen Gûr-ı Mir'in (hükümdarın türbesi) ilk bölümlerinin banisi, Timur'un genellikle seferler sırasında yerine saltanat naibi bıraktığı ve kendisine veliaht tayin ettiği, Emirzade-i A'zam adıyla tanınan büyük oğlu Cihangir Mirza'dan olma büyük torunu Muhammed Sultan Mirza'dır. 1399 yılında başlayan inşaat 1403'e kadar devam etmiş ve bu sürede tarihi kaynaklardan, asilzade çocuklarının terbiye ve tahsiline ayrılmış bir medrese ile hükümdarlık misafirlerinin ağırlanması mahsus bir külliye olarak teşkilatlandırıldığı öğrenilen ilk yapılar inşa edilmiştir. Timur kendisi için Şehr-i Sebz'deki Aksaray'da küçük bir türbe yaptırmış ancak 1405 yılında Çin'e yaptığı seferde ölmesi üzerine dönüşte Şehr-i Sebz'in karlı olması nedeniyle torunu için yaptırdığı türbeye gömülmüştür. Türbe içinde, ayrıca Timur ve oğulları Miranşah ile Şahrüh ve diğer torunu Pir Muhammed ile Timur'un hocası Seyyid

Bereke ve Uluğ Bey ile birlikte Timur hanedan türbesi haline gelmiştir. Kendisinden sonra inşa edilen Agra Tac Mahal Türbesi ile Delhi Hümayun Türbesi'ni etkilemiştir. Taçkapı cephesinde bulunan çini mozaik kitabede eserin mimarı Muhammed b. Mahmud el-Benna el-İsfahani'nin adı okunmaktadır. Zaman içinde ortadan kalkan bu ilk bölümlerin mimari durumu hakkında ancak arkeolojik kazılar sonunda bilgi sahibi olunabilmiş ve ortaya çıkarılan kalıntılardan külliyenin Timurlu mimarisine uygun bir teşkilata göre planlanmış merkezi bir tören meydanı ile ona açılan hankah ve medreseden teşekkül ettiği anlaşılmıştır. Gûr-ı Emir'in inşasından sonra bakım, onarım ve yeni birimler eklenerek genişletilmesi işlerini üstlenen şahıslar içinde en önemli kişi Uluğ Bey'dir. 1434 yılında külliyenin günümüze kadar ayakta kalabilen önemli kısmı olan büyük taçkapısını inşa ettirmiştir.

XVII. yüzyıldan sonra bakımsızlık sebebiyle harap olmaya başlamış ve zamanla mimari bölümlerin bazıları yıkılıp tezyinatın da büyük bir kısmı bozulmuştur. XIX. yüzyıl seyahatnamelerinde harap fakat hala muhteşem olduğundan bahsedilen Gûr-ı Emir XX. yüzyıla kubbesinin önemli bir bölümü yıkılmış iç ve dış tezyinatı çok bozulmuş, büyük taçkapısı dışındaki diğer bölümleri ortadan kalkmış vaziyette girmiş ve yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Sovyet yetkilileriyle ilim adamlarının dikkatini çekmeye başlamıştır. Böylelikle 1940-70 yılları arasında iç ve dış kısımlar restore edilmiştir. Türbenin de içinde yer aldığı külliyenin planı merkezi bir tören alanına göre tertip edilmiştir. Doğuda ve batıda bulunan medrese ile hankah karşı karşıya gelen girişleriyle bu meydana açılmaktadır. Ancak arkeolojik kazılar sonucunda tesbit edilen bu binalardan medresenin planı ortaya çıkarılmışsa da hankahını kesin biçimiyle çizilemek mümkün olmamıştır. Doğu-batı ekseninde bulunan bir giriş eyvanı ve karşısındaki bir ikinci eyvanla, kare bir avlu etrafına sıralanmış bölmelerden teşekkül eden medrese kendi içinde bağımsız teşkilata sahip bir bina olup Timurlu medreselerinin özelliklerini göstermektedir.

Külliyenin esas merkezi binasını teşkil eden türbe, bütün tören meydanına hakim durumdadır. Dışarıdan kenar uzunlukları 8, 75 m. olan bir sekizgen içeriden 10,22 x 10,22 m. ölçüsünde kare bir mekan olarak inşa edilen türbenin planı, sekizgen dış görünümüne uygun düşen bir iç teşkilata sahiptir. Bu teşkilat hem iç mekanın daha ferah olmasını sağlayacak hem de kubbenin taşınmasını kolaylaştıracak biçimde tasarlanmış ve oda dört yönde 4.56 x 2.83 m. ölçülerindeki dört nişle kenarlara doğru genişletilmiştir. Bu büyük nişlerin üzerinde bulunan gizlenmiş kemerler kubbeye geçişi desteklemektedir. Yerden 22,55 m. yüksekliğe sahip bulunan 10 m. çaplı iç kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmış, bunu örten 37 m. yüksekliğindeki 14.60 m. çaplı dış kubbe ise yuvarlak bir yüksek kasnak üzerine oturtulmuştur.

Soğan biçimi dış kubbe, kaburga kemerler şeklindeki tezyini mahiyet gösteren mimari elemanlarla teşkilatlandırılmıştır. Yüksek kasnaktan bu kaburga kemerli soğan kubbeye geçiş mukarnaslar vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Türbe iç mekanının güneydoğu köşesindeki bir merdivenle inilen cenaze mahzeni, dört yöne açılan dört kollu bir plana göre inşa edilmiştir. Eski girişi teşkil eden kuzeydeki yüksek sivri kemerli büyük eyvan, bugün ancak şerefelerine kadar sağlam kalmış olan iki minareyle desteklenmiştir. Daha eski örneklerde olduğu gibi, bütün külliye hakim durumda bulunan giriş eyvanının ve onun gerisinde yer alan ana yapının önemini belirtmek için inşa edildiği bilinen bu iki minare ile destekledikleri eyvan teşkilatının, daha sonra yapılan ve bugün temelleri ortaya çıkarılmış olan ilavelerin arkasında gizli kaldığı anlaşılmaktadır. Uluğ Bey tarafından inşa ettirilen koridor dört bölmeli bir geçittir ve her bölmenin üstünde tonoz örtüler yer almaktadır.

Restorasyonlarla eski güzelliğine kavuşturulan türbenin ve büyük taçkapısının tezyinatı muhteşem olup kapı ile türbenin cephesinde mozaik çinilerden, iç yüzünde ise değişik malzemelerden faydalanılarak yapılmıştır. Taçkapının süslemeleri, mukarnaslarla birlikte bitkisel motiflerin hâkim olduğu bir görüntüye sahiptir. Türbenin dış cephesinde yer alan tezyinat farklıdır ve daha çok siyah ve firuze mozaik çiniler kullanılarak yapılmış kûfi yazı kuşakları ile geometrik motiflerden oluşmaktadır. Sonradan ilâve edilen mimari kısımların örttüğü bölümlerin dışında kalan yerlerden anlaşıldığına göre,

sekizgen alt gövdenin dış cepheleri ism-i celâl ve ism-i nebevi, kubbe kasnağı ise “hüvelbâkî” ibarelerinin meydana getirdiği kûffî hat örnekleriyle tezyin edilmiştir. Minarelerde de bu tip bir tezyinatın bulunduğu anlaşılakta, geometrik süsleme şeritleriyle son bulan kasnak üzerindeki kubbenin ise lacivert ve firûze çinilerle yapılmış geometrik tezyinata sahip olduğu görülmektedir.

Türbenin içi çeşitli malzemenin değişik tarzlarda kullanılmasıyla ağır ve göz alıcı biçimde süslenmiştir. Duvarların alt kısımları akik rengi altıgen çinilerle kaplanmış ve bu kaplamalar bir mukarnas şeridiyle sonuçlandırılmıştır. Bu kısmın üstünde ve zeminden 2 m. yükseklikte yeşim zemin üzerine altın yaldız harflerle yazılmış bir âyet kuşağı yer almakta, daha yukarıda da sıva üzerine yapılmış kalem işlerinin üstünde değişik malzemenin kullanıldığı yıldızlardan oluşan bir bölüm göze çarpmaktadır. Yan nişlerin üst kısımlarındaki mukarnaslar, firûze rengi boyalı ve altın yaldızlı kalıplanmış kâğıtla kaplanmıştır. Bu kısmın üstünde de yine altın yaldız harflerle yazılmış bir kitâbe şeridi bulunmaktadır. Kubbenin içi de kalıplanmış kâğıtla kaplanmış ve tepede karşılaştıran palmetlerle süslenmiştir.

Çok sığ bir kubbenin örttüğü haç biçimli defin mahzeni bu bölmenin altındadır. Türbenin içinde bulunan lahitlerin en muhteşemi Timur’a ait olup koyu renk yeşimdir; diğerleri ve defin mahzeninde bulunanlarsa mermerdendir.

SEMERKANT BİBİ HANIM CAMİİ

(1399-1405)

Timur'un son yıllarında inşaatıyla bizzat ilgilenerek başşehir Semerkant'ta yaptırdığı devasa ölçülere sahip cami, buradaki diğer binalar arasında müstesna bir yer tutmakta ve onun kurmuş olduğu devletin gücü, büyüklüğü ve ihtişamı kadar kendi şahsi gücünü de sembolize etmektedir. Timur'a 'Han Damadı' (Küreken/gürkan) ünvanının verilmesine sebep olan gözde eşi, Çağatay Hanı Kazan Halil Han'ın kızı Saray Melike Hanım'ın halk arasındaki lakabından ismini almıştır. Timur'un Hindistan Seferi (1398-99) sırasında kazandığı zaferin hatırasını ebedileştirmek için yapılmıştır. 1399 yılında inşaatına başlanan cami 1404 yılında büyük ölçüde tamamlanmıştır. Timur'un ölümünden (1405) sonra bu haliyle kalmıştır.

Saray Melike tarafından, Timur'un bir meşhed ve medrese olarak bütünlük arz eden bina planından farklı biçimde yaptırılan medrese bölümünde kendi türbesi de ana bina ile bağlantısı bulunan bir birim halinde ortaya çıkmıştır. Bibi Hanım Türbesi denilen bu türbe caminin karşısında yer almaktadır. Yapılışından kısa süre sonra yıpranmaya başlayan bina depremler ve diğer tabiat şartlarının etkileriyle harap olmuş ve meydana gelen tahribata da müdahale edilmemiştir. Zamanla tam bir yıkıntıya dönüşmüş olmasına rağmen bu haliyle dahi abidevi özelliklerini ve azametini sürdürmüştür. Harabenin ihtişamı özellikle yukarı doğru yükselen hatlarının, sivri kemerlerinin, kubbelerinin ve eyvanlarının mimari tesiri, mevcut süsleme elemanlarıyla birlikte Semerkant'ı ziyaret eden seyyahları büyülemiş ve onların eserlerine konu olmuştur.

Dış ölçüleri 167 x 109 m. olan bina, 87 x 63 m. boyutlarındaki bir iç avlu etrafında teşkil edilmiş bir plana sahiptir. Bu plan şeması, Orta Asya'da mevcut özelliklerle Timurlu mimarisinin genel karakterini gösteren dört eyvanlı plan tipine bağlı bir mimari teşkilata göre tanzim edilmiştir. Köşelere konulan tahkimat kulesi biçimindeki minarelerle camiye azametli bir görüntü verilmiş, ayrıca ana girişin ve avluya açılan ibadet mekanının eyvan teşkil eden taçkapılarının yanlarına da birer minare yapılmak suretiyle bu görüntü daha da tesirli hale getirilmiştir.

Geniş ve derin bir girinti oluşturan taçkapının teşkil ediliş biçimi mihraba göre ayarlanmıştır ve ana giriş bölümü bina cephesinden dışarı taşmaktadır. Bu bölüm de binanın bütününe olduğu gibi tuğla ve çini mozaik süslemelere sahiptir. Avluya bir eyvan biçiminde açılan giriş bölümünün tam karşısına gelen

ana ibadet mekanı girişle aynı eksen doğrultusunda olup tromplar üzerine oturtulmuş bir kubbeyle örtülmüştür. Mihrabı ile bütün binanın plan teşkilatına hakim olan bu mekan, Timurlu mimarisinin genel özelliği durumundaki dört tarafta girinti yapan sivri kemerlerle belirlenmiş bir kare şeklindedir ve özellikle kubbesi dikkat çekicidir. İç kubbenin üzerini örten yüksek kasnaklı dış kubbe, avlu istikametinde yapılan cephe düzenlemesine göre ana eyvanı teşkil eden girişin 41 m. yükseklikteki abidevi taçkapısıyla gizlenmiştir.

Binanın dar eksenini üzerinde bulunan ve ibadet mekanından daha küçük ölçülere sahip iki yan mekanın ana kubbeye nisbeten daha mütevazî ölçülerde inşa edilmiş olan kubbeleri de görüntüyü zenginleştirmektedir. Bu yan mekanların kubbeleri gibi eyvanları da küçük bırakılarak ana ibadet mekanının görkemi daha belirginleştirilmiştir. Eyvanlı ve kubbeli kısımların arasında kalan bölümler, sütunlarla taşınan mekanlar halinde tanzim edilerek birer salon meydana getirmişlerdir. Ana ibadet mekanı, sağında ve solunda yer alan yan salonlara birer kapı ile açılırken diğer kubbeli mekanlarla böyle bir bağlantısı yoktur. Bu salonlar doğrudan avluya açılmaktadır. Ana yapı malzemesi olarak tuğlanın tercih edildiği binanın yalnız yan salonların sütunları için taş kullanılmış, tezyinatın tamamı tuğla malzemeye göre düzenlenmiştir. Binanın bütününde hakim olan tuğla süslemelerle çini mozaikler diğer Timurlu yapılarında da görülen göz alıcılıktadır ve binanın ihtişamını artırmaktadır. Çini tezyinatla birleşen kitabeler yapının süslenmesine önemli ölçüde katkıda bulunurken kullanılan çini kaplama malzemesinin de Semerkant'taki en güzel örneklerden olduğu farkedilmektedir.

Timurli mimarisinin özelliklerinden olan, büyük boyutlara sahip eser olma hali, Bibi Hanım Camii'nin bütününde anlamını bulmaktadır. Bu yapıda eyvanlar, düz bir dikdörtgen meydana getirerek avluya açılan elemanlar durumunda değildir. Aslında bir külliye hüviyeti arz ettiği halde dikdörtgen bir çerçeve duvarı içinde bütünleşerek tek bir yapı manzarası arz eder hale dönüşen bu büyük boyutlu yapıdaki üç eyvan ayrı ayrı üç mescid halindedir. Binanın giriş aksındaki büyük eyvan; büyük mescid, yanlardaki diğer ikisi de küçük mescidlerdir. Bunların araları küçük kubbeli sahalarla birleştirilmiştir. Dünyada hiç bir binada Bibi Hanım Camii'nde olduğu kadar aynı ölçüde kubbe dizisi tek bir binada toplanmamıştır.

Gerçi üç mescid birbirinden ayrıdır. Ancak ne var ki, mescidler ve kubbeli kısımlar bir çerçeve duvarı ile sınırlandırılıp kubbelerle birbirine bağlanmak, öte yandan külliye giriş de tek bir kapıya inhisar ettirmek suretiyle, binada bütünlüğe dayalı bir etki gücü sağlanabilmiştir. Bibi Hanım camiinde Timurli devrinin zengin süslemelerinin hemen her türünü görmek mümkündür. Mavi renkli sırlı tuğladan, çeşitli renkte kare ve altıgen çini levhalara, desenli çinilere varıncaya kadar çinicilikle ilgili türlü malzeme burada mevcuttur. Ayrıca bol miktarda küfi ve sülüs yazılar da vardır. Küfi yazılardan pek ustalıklı nefis süslemeler meydana getirilmiştir. Küfi yazı süslemeleri, binanın geometrik olan genel süsleme düzeni ile hayret edilecek bir ustalıklı kaynaştırılmıştır.

KAZAKİSTAN-TÜRKİSTAN/HOCA AHMED YESEVİ TÜRBESİ

Türkistan Şehri'nin kuzeydoğusundaki eskiden Yesi olarak adlandırılan yerde bulunmaktadır. Türbe, tarihi bir kalenin yakınındadır. UNESCO tarafından 2002 yılında Dünya Kültür Mirası olarak kabul edilmiştir. Ahmed Yesevi, 11. yüzyılın ikinci yarısında İsbicâb (şimdi Sayram)'da doğmuş, hayatının çoğunu Yesi'de geçirmiş ve 1166 yılında orada vefat etmiş bir Türk şair ve mutasavvıfıdır. Eşzamanlı Moğol saldırılarına rağmen bölgede İslam'ın yayılması sürmüştür. Kerametlerinin vefatından sonra da devam ettiği ileri sürülen Ahmed Yesevi, rivayete göre kendisinden çok sonra yaşayan Timur'un rüyasına girer ve ona zafer müjdesini verir. Timur zafere erişince Türkistan ve Kırgız bozkırlarında şöhreti ve nüfuzu iyice yayılmış olan Ahmed Yesevi'nin kabrini ziyaret için Yesi'ye gelir. Kabrin üstüne devrin mimari şaheserlerinden olan bir türbe yapılmasını emreder. Birkaç yıl içinde inşaat tamamlanır ve türbe, cami ve dergahı ile bir külliye halini alır. Külliye'nin bir bölümünün Ahmed Yesevi hayatta iken mevcut olduğu, kazılar sonucu anlaşılmıştır. İlk külliye şimdiki binanın kuzey

kismında mescid ve türbenin bulunduğu yerdedir. Burada, Hakani Türk mimarisi üslubunda, kelebek biçiminde kesilmiş tuğla süslemeleri bulunan bir duvar ortaya çıkarılmış, ayrıca ilk külliyeinin içinin süslenmesinde kaymak taşından oymalı kaplamalar kullanıldığı da tespit edilmiştir. Bu kazılarda türbenin yerinin değişmediği ve çevrede bulunan kemiklerden Ahmed Yesevi'nin ölümünden sonra külliyeinin etrafında büyük bir mezarlığın teşekkül ettiği anlaşılmıştır.

Arkeoloji çalışmaları ile veli şairin "Altmış üçte kirdim yirge sünnet diyü, Mustafaga matem tutukirdim muna" beytinin manası da aydınlanabilmiştir. Külliyeinin yakınında yer altında bulunan dehliz, kubbeli mescid ve yine kubbeli daha küçük çilehane, Ahmed Yesevi'nin. Hz. Peygamber'in vefat ettiği yaşta onun için matem tutmak gayesiyle nasıl yer altına girdiği sorusunu cevaplandırmıştır. Yer altındaki bu mescid ve çilehanenin yapısı da Ahmed Yesevi'nin yaşadığı devre uyan özellikler göstermektedir. Timur'un emriyle, eski külliyeinin yıkılarak abidevi şekilde yeniden inşa edilmesi için tayin edilen Mevlana Ubeydullah (bazı kaynaklarda Abdullah) Sadr tarafından 1396 yılında çalışmalara başlanmış ve inşaat birkaç yıl içinde tamamlanmıştır. Dört yöne göre mihverli olan abide 46.5 X 65 m. ebadında bir yer kaplamaktadır. Güneyde 18 metreye yükselen giriş takının iki yanında çifte minareler bulunmaktadır. Buradan kazanlık deneni tekke meydanına girilmektedir. Kazanlığın kubbesi 37.5 m. yüksekliktedir.

Külliyeinin kuzeybatı köşesinde mescid, batısında kütüphane, kuzeydoğu köşesinde ve doğuda aksaray denilen hükümdar ve şeyh maksûreleri yer almaktadır. Türbe mihver üstünde, kuzeyde bulunmaktadır. Ahmed Yesevi'nin sandukası yeşim taşındandır. Külliye cephelerinin büyük kısmı çini ile kaplıdır ve çini tuğlalar üzerinde büyük boy ma'kili harflerle yazılmış "Allah", 'Muhammed' gibi yazılar ve binanın üst kısmını çevreleyen Bakara sûresinin elli sekizinci ayeti okunmaktadır. Çok ince oymacılık sanatı gösteren ahşap kapılar ve altın yaldızlı tunç tokmaklar da nadir güzelliğindedir.

Külliyeinin kazanlık kısmının alçak kasnaklı kubbesi Karahanlı ve Selçuklu kubbeleri özelliğindedir. Timurlular devri ürünü olan diğer kubbeler yüksek kasnaklı olup, külliyeinin türbe kısmının kubbesi ise tam anlamıyla Gur-i Mir kubbesi gibidir. Külliyeinin bütün halinde plân şeması ve süslemeler Timurlu özelliğindedir. Kazanlığın ortasında duran sanat eseri kazan ve ejder ağızlı kandiller Leningrad'da Ermitaj Müzesi'ne götürülmüştür.

Hoca Ahmed Yesevi Külliyesi, Yesi, Türkistan, 1389-1399

Kamu yaşamının bütün alanlarına damgasını vuran Timur'un güçlü kişiliği siyasete olduğu kadar Timurlu mimarisine de sinmiştir. Timur dönemindeki emperyal üslubun iyi bir örneği olan Hoca Ahmed Yesevi Külliyesi, cami ve türbenin yanı sıra bir divanhaneyi, bir kütüphaneyi ve mutfağı olan bir meskeni içine alan derli toplu bir yapı topluluğudur. Tipik Timurlu yapı tarzını yansıtan diş bezemeleri koyu mavi, turkuaz ve beyaz sırlı tuğlalardan yapılmış büyük ölçekli geometrik desenlerden oluşur. Oldukça uzak bir mesafeden okunabilen hat yazıtları, külliyeiyi çepeçevre sararak kubbelerin alınıklarını süsler.

Hoca Ahmed Yesevi Külliyesi

Türkistan (Yesi), 1389-1399

Orantıları bakımından benzersiz olan bu külliye, Timur'un emperyal üslubunun tipik bir örneğidir. Muazzam yapı mübarek bir kişinin mezarı üstüne yapılmış bir türbeyi, tasavvuf dervişlerinin zikirleri için geniş bir hankâhı, bir camiye, ayrıca bir kütüphaneyi

ve konaklama odalarını kapsar. Timurlu anıtsal yapılarının ayırıcı bir özelliği, geniş duvar alanlarını bir halı gibi örten büyük ölçekli geometrik desenlerdir. Bu yapıda kullanılan malzemeler doğal sarımtırak renkteki tuğla zemin içine yerleştirilmiş koyu mavi, turkuaz ve beyaz sırlı tuğlalardır.

SEMEREKAND/ULUĞ BEY MEDRESESİ

(1417-20)

Registan Meydanı'nda Timurlu geleneğine uygun biçimde kervansaray, hankah ve diğer bölümlerden meydana gelen bir külliye teşkil eden yapılardan sadece medrese ayakta kalmıştır. Bugünkü şekliyle 1619-36 tarihli Şîrdâr ve 1646-60 tarihli Tillâkârî adlı iki Özbek medresesiyle birlikte meydanın bir köşesini bütün ihtişamıyla dolduran Uluğ Bey Medresesi diğer iki medresenin de ilham kaynağı olmuştur. Giriş kapısı üzerindeki kitâbede medresenin Uluğ Bey Gürgân tarafından 820 (1417) yılında yaptırıldığı belirtilmektedir. Mescid kısmı üzerindeki kitâbeden bu kısmın 822'de (1419), âbidevî ölçülerdeki cümle kapısı üzerindeki kitâbeden de kapının 823'te (1420) tamamlandığı anlaşılmaktadır. Bina başka medreseler de yaptırılan Uluğ Bey'in en muhteşem eseridir. XX. yüzyılın başlarında büyük ölçüde tahribata uğramış, 1930 yılından başlayarak tamir ve restorasyona tâbi tutulmuş, özellikle 1950 yıllarında canlılık gösteren bu faaliyet son zamanlara kadar sürmüştür. 56 × 81 m. ebadında olup tipik bir dört eyvanlı medrese planına sahip yapının köşelerinde yüksek minareler bulunmaktadır. Sivri kemerli devâsâ cümle kapısından geçilerek avluya açılan eyvandan başka bu eyvanın iki tarafında yer alan ve dik açılı birer dirsek teşkil eden koridorlarla avluya ulaşılmaktadır. Binanın meydana bakan köşelerinde bir kenarı 30 m. uzunluğunda, kare-planlı ve üzerleri kubbeye örtülü iki dersane vardır. Bu dersaneler ayrıca doğrudan dışarıya açılan kapılarla da meydanla bağlantılıdır.

Avluya bakan giriş eyvanının tam karşısında yer alan kible eyvanının arkasındaki mescid, enlemesine kemerlerle kible duvarına dikey biçimde beş bölüme ayrılmış uzun dikdörtgen bir mekân teşkil etmektedir. Mescid, medresenin kible tarafındaki köşelerinde yer alan ve meydana bakan cephenin köşelerinde bulunanlara benzeyen kubbeli dersanelerle doğrudan bağlantılıdır. Merkezî avlunun yanlarında iki kat halinde talebe odaları mevcuttur. Medresenin meydana açılan muhteşem taçkapısı binanın iki katı bir yüksekliğe sahiptir ve iki taraftan büyük ve yüksek tuğla payandalarla desteklenmiştir. Taçkapı sivri kemerli, geniş ve yüksek bir eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Cephenin büyük bir bölümünü kaplayan taçkapı köşelerdeki minarelerle birlikte medreseye heybetli bir görünüm vermektedir. Medrese ayrıca iç ve dış kısımlarında değişik tekniklerle yapılmış çini tezyinatıyla göz doldurmaktadır. Farklı yazı örnekleri ve geometrik şekillerin yaygın biçimde kullanıldığı, firûze ve lâcivert çinilerin hâkim olduğu tezyinata değişik kısımlarında kullanılan mermerlerin de katılmasıyla binanın ihtişamı daha da arttırılmıştır.

Yapının plânında tam bir simetri egemendir. 25 metre yükseklikteki taçkapı Timurlu yapılarındaki büyüklük idesini kuvvetle vurgulamaktadır. Bu bina, süslemeleri bakımından da, Timurlu mimarisinin zengin süsleme ve zevk inceliğinin güçlü bir örneğini ortaya koymaktadır. Gerek içi gerekse dışı firuze, lacivert ve beyaz sırlı tuğlalar, mozaik çiniler ile nefis şekilde süslenmiştir. Bu süslemelerde çok tatlı bir renk uyumu sağlanmıştır. Desenli çinilerin süslemeleri ise daha da nefistir. Türkistan'da XVI. ve XVII. yüzyıllarda da çini süslemeye önem verilmeye devam edilmiştir. Semerkand Uluğ Bey medresesinin karşısında onun planının önemli bir kısmının taklidi ile meydana getirilmiş bir yapı olan Şîr Dar

medresesi (1619-36) de zengin çini süslemeler ihtiva etmekle beraber, bunda, renk uyumu ve süsleme zarafeti Uluğ Bey medresesinin gerisinde kalmaktadır.

İRAN-HARGİRD/GIYASIYE MEDRESESİ

Meşhed'in 147 km güneybatısındaki Hargird şehrinde dir.

Kurucusu Şahruh'un veziri Pir Ahmed'dir.

Mimar Kivameddin Şirâzî tarafından 1438-45 tarihleri arasında yapılmıştır.

Kare avlulu, simetrik dört eyvanlı, iki katlı, cephe bölümünde iki minareli bir yapıdır.

Medresenin en teşkilâtli bölümünü cephe kısmı teşkil etmekte, diğer üç tarafta ise eyvanların sağ ve solunda iki katlı hücreler sıralanmaktadır.

Medresede kullanılan yazıların hattatı Celaleddin'dir.

1937, 1969-70 yıllarında restore edilmiştir.

HERAT MESCİD-İ CUMA

Herat şehrinde yer almaktadır.

Gazneliler devrine ait cami deprem ve yangınlar sonucu yıkılmıştır.

Mevcut cami, Guri Sultanı Gıyaseddin Muhammed b. Sam (1162-1202) tarafından 1200 yılında inşasına başlanmış, onun ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Şihabuddin tarafından tamamlanmıştır.

Cengiz istilasında cami yıkılmıştır.

1306 yılında Kart sultanları tarafından yeniden inşa edilmiş, ancak 1364 yılındaki depremle yeniden yıkılmıştır.

1404-1446 yıllarında, Şahruh'un gözde kumandanlarından Celaleddin Firuzşah tarafından tamamlanmıştır.

Ali Şir Nevai tarafından yeniden inşa ettirilmiştir.

Afganistan-Herat (Gazargah)/Hoca Abdullah Ensari Türbesi

Herat Şehri'nin manevi koruyucusudur (Pîr-i Herat).

Timur'un oğlu Şahruh tarafından Mimar Kivamüddin Şirâzî'ye yaptırılmıştır.

Dört eyvanlı medrese planından ilham alınarak düzenlenen bina 829'da (1426) tamamlanmış olup alışılmışın dışında bir mimari tertibatı vardır. Yüksek bir cümle kapısı bulunan eserde zengin mozaik çini tezyinata rastlanmaktadır.

Ali Şir Nevai tarafından 1499 yılında meydana gelen büyük taşkından sonra tamir ettirilmiştir.

Türbe, hazire, yer altı camisi, sarnıç, güneyinde Zernigarhane (Yıldızlı Oda), güneybatısında yazlık mescit, kuzeybatıda Mir Evi, havuz, bahçe, tuz mahseni (Namakdan) ve diğer yapılardan oluşmaktadır.

Esas türbe kuzeydoğu uçta yer almaktadır.

Namakdan'ı 1490-94 yılları arasında Ali Şir Nevai ekletmiştir.

Özbekistan-Buhara/Çeşm-i Eyüb Türbesi

Buhara, Eski Şehirde yer almaktadır. 1379-80 yılında yapılmıştır.

Timur'un doğum yeri Şehr-i Sebz'de inşa ettirdiği Ak Saray'dan günümüze sadece zengin bezemeli muazzam giriş taçkapısının harabeleri ulaşmıştır. Yüksekliği 50 metreye varan bu taçkapıdaki kemerin açıklığı 22 metreydi; iki yanında çokgen kaideli ve yuvarlak gövdeli masif köşe sütunları vardı. Taçkapının ardındaki havuzlu ferah avlu, çok sayıda kolon üstünde duran ve ikamet dairelerini barındıran iki katlı yapılarla çevriliydi. Taçkapı yazıtındaki "İktidarımızdan bir şüphen varsa, binalarımıza söyle bir bakman yeter!" sözleri, Timur döneminde mimarının sosyal işlevini özetler.

Şehr-i Sebz'deki sarayın kalıntıları halen mevcut olup saraya ait bir eyvan kemeriyle birlikte ayakta. Tuğladan yapılan eyvanın sırlı tuğla ve çini mozaik tezyinatı göz alıcıdır ve Timurlu saraylarının da kamu binaları ve türbeler gibi tezyin edildiğini göstermektedir.

GEVHER ŞAD CAMİİ (MEŞHED ULU CAMİİ)

Timur'un küçük oğlu Şahruh döneminin mimari eserleri arasında mühim bir yer işgal eden yapı, Timurlular'ın hakimiyeti altında bulunan bazı şehirlerde çok sayıda mimari eser ve cami inşa ettiren Şahruh'un hanımı Gevher Şad tarafından yaptırılmıştır. Caminin inşasına 808 (1405-6) yılında başlanmıştır. Gevher Şad'ın ismi, unvanları ve kendisi hakkındaki methiyelerle birlikte Şahruh'un unvanları ve methiyelerinin yer aldığı kible eyvanı üzerinde bulunan büyük kitabede binanın tamamlanma tarihi 821 (1418) olarak gösterilmiştir. Büyük kitabenin altında yer alan başka bir kitabeden binanın mimarının Kıvamüddin b. Zeynüddin Şirâzî olduğu anlaşılmaktadır. Yapı XVII ve XIX. yüzyıllarda, 1920'lerde ve 1960'larda çeşitli tamiratlar görmüştür. Gevher Şad Camii sonradan birtakım ilâvelerle çok sayıda yapılar topluluğu haline gelmişse de, Timurlu devrine ait kısmın şeması fazla bozulmamıştır. Avlunun yanlarındaki eyvanlar ortadaki avluya açılmakta, avluya girişin tam karşısındaki eyvan ise cami kısmını meydana getirmektedir. Burası uzun bir eyvandır ve tam ortasında bir kubbe bulunmaktadır. Mihrab duvarı dışı doğru yarım daire şeklinde çıkıntı yapmaktadır. Cami eyvanının duvarı, İran'daki tek kubbeli Selçuklu camilerinin yan duvarlarındaki kemerli açıklıklar gibi açıklıklara sahiptir. Böylece Selçuklu camilerindeki gibi yan mekânlarla bağlantı kurulması mümkündür. Zaten bu binada da mescid eyvanının sağ ve solunda beşer paye sırası mevcuttur. Gevher Şad Camii'nin taçkapısı da sair Timurlu eserlerinde olduğu gibi hayli gösterişlidir.

Mescid-i Gevher Şad ve Cami-i Meşhed adıyla da anılan cami on iki imamın sekizincisi Ali er-Rıza'nın meşhedi ile irtibat halinde bulunması ve ona bağlı olarak yapılması sebebiyle büyük ruhani değere sahiptir. İran'ın en önemli ziyaretgahlarından olan bu kutsal mahalde yer alması sebebiyle büyük alaka görmüş, türbe ve cami etrafında zamanla geniş bir külliye teşekkül etmiştir. Caminin 829 (1426) tarihli bir vakfiyesi vardır. Dört eyvanlı cami bir türbe ile ilişkili olarak yapılmıştır. Zengin mozaik çini ve sırlı tuğla tezyinata sahip caminin kible önü mekânını örten kubbesi ve kible eyvanı büyük ölçüleriyle ihtişamlı görünmektedir.

Geniş dikdörtgen merkezi avlu yapının bütün iç ve dış teşkilatına hakim bir durum arz etmektedir. Bu avluya göre kible ve İmam Ali er-Rıza'nın meşhedine açılan ve Eyvan-ı Siyâde adıyla bilinen kuzeydoğu eyvanı arasında kurulan bir hat doğrultusunda teşekkül etmiş ana istikamet planı üzerinde

teşkilatlandırılan caminin en önemli kısımları, bu kat üzerinde yer alan ve Eyvan-ı Maksure adıyla bilinen kible eyvanı ve Darü's-Siyâde'dir. Kuzeybatıdaki Eyvan-ı Ab ve güneydoğudaki Eyvan-ı Hacı Hasan bu plan çerçevesinde ikinci derecede ehemmiyeti haizdir. Caminin avlu etrafında teşekkül eden ana planı içinde daha az öneme sahip olan ve eyvanlar arasında yer alan kısımlarda da Timurlu mimarisi için alışılmış olan çok direkli mekanlar görülmektedir.

İki katlı revakların çevrelediği avluya açılan yan eyvanların üzerleri tonoz örtülü olup bunlar çok derin değildir. Kuzeydoğudaki Eyvan-ı Siyâde de derin olmayan bir tonozla örtülüdür. Derinliği yan eyvanlardan daha az olan bu eyvan, Darü's-Siyâde adını alan bir kapı vasıtasıyla türbeye uzanan mimari teşkilata bağlanmaktadır. Gevher Şad devrinde yapılmış olması muhtemel olan bu kısım dışarıda bulunan avluya da açılan uzun bir bölme şeklinde olup dış avlu ve camiyle türbe arasında irtibatı temin etmektedir. Bu bölmenin teşkilatı içinde yer alan ve üzeri yanlardakiler küçük, ortadaki daha büyük üç kubbeyle örtülü odanın kuzeydoğusundaki gümüş kafesli bir açıklıktan türbenin içi görülmektedir.

Caminin en göz alıcı ve ihtişamlı bölümü olan Eyvan-ı Maksure derin bir eyvan olup karışık bir mimari örtü teşkilatına sahiptir. Avluya açılan ön kısmın tonozla örtülü bölümünü takip eden eni daha dar bölüm, üstü kubbeyle örtülü kare bir mekana açılmaktadır. Kubbe kemerli pandantifler üzerinde yükselmektedir. Kubbeli kısmın ötesinde mihrabın bulunduğu kısım, önündeki bölümden daha dar olup mukarnaslı bir yarım kubbeyle örtülmüştür. Caminin mihrabı çok yüksek olarak ele alınmıştır. Bina, Timurlular devri eserlerinin temel özelliği olan sırlı tuğla ve çinilerle muhteşem bir biçimde süslenmiştir. Özellikle avlu içinde dikkatle kullanılan bu süslemenin bıraktığı tesir büyüktür. Tezyinî malzemenin kullanılışı belirli bir plan çerçevesinde Eyvan-ı Maksure'nin ehemmiyetini gösterecek biçimde tezahür etmiştir.

Mimari elemanların kullanılışı da bu noktada önem arz ederek Eyvan-ı Maksure'nin avluya bakan cephesi itinayla tanzim edilmiştir. 41 m. yüksekliğe ulaşan eyvanın avluya bakan cephesinin yanlarına yerleştirilmiş birer minareyle birlikte teşkil ettiği görüntü bütün alakayı bu istikamete çekecek güçte olup üzerinde bulunan kör kemerler, zengin çini tezyinat ve kitabelerle ihtişam daha da arttırılmıştır. Bütün ilgiyi Eyvan-ı Maksure'nin içine çekecek biçimde tanzim edilen bu cephe düzeni vasıtasıyla büyük kubbenin avludan görünmesine engel olunmuş ve ana istikamet mihraba doğru tebarüz etmiştir. Diğer eyvanlardan yüksek ve daha zengin bir tezyinata sahip bulunan ihtişamlı cephesiyle binanın bütün iç teşkilatına hakim olan bu ana eyvanın tesis edilmesi esnasında faydalanılan, kenarlarına minareler yerleştirilmiş çifte minareli eyvan teşekkülü İran'daki camiler için yeni bir durumdur ve bu şekliyle burada ilk defa kullanılmıştır. Timurlu mimarisi için oldukça alışılmış bir hususiyet gösteren bu çifte minareli eyvan cephesi teşekkülü, Anadolu'dan Hindistan'a kadar uzanan geniş bir sahada tespit edilen çifte minareli cümle kapısı yapma geleneğinin değişik bir tezahürü olarak meydana gelmiştir.

Herat/Gevher Şad Medresesi

Herat'ta Gevher Şad tarafından Kivâmüddin Şirâzi'ye yaptırılan diğer bir eser de Gevher Şad Medresesi'dir (1434). Harap haldeki dört eyvanlı medreseden günümüzde sadece minare ve türbe ayakta. Gevher Şad ve Sultan Şâhruh'un oğlu Gıyâseddin Baysungur burada defnedilmiştir.

Anav'da Cemâleddin Külliyesi (1452- 1456) Timurlu mimarisinde son dönemin en önemli eserlerinden biridir. Günümüzde iyice harap durumda bulunan külliye özellikle caminin örtü sistemi ve cephe düzenlemesiyle dikkat çekicidir.

864 (1460) yılından sonra inşa edilmesi muhtemel **Belh'teki Ebû Nasr Farsa Külliyesi** de Timurlu geleneğine bağlı kalan bir eserdir.

Timurlu mimarisinin son devrinin dikkate değer eserlerinden biri olan **Semerkant'taki İşrethâne**, Sultan Ebû Said'in hanımlarından biri tarafından sülâlenin kadınlarının defnedilmesi için yaptırılmış bir türbedir (1460-1464). Bu eser, merkezî bir kare orta mekân ve ona bağlanan dikdörtgen biçiminde iki yan mekândan meydana gelmekte, orta mekânın üstünde Timurlu geleneğine uygun yüksek kasnaklı kubbe yer almaktadır. Yüksek cümle kapısıyla da dikkat çeken binanın orta mekânına bağlanan yan kısımlardan biri mescid, diğeri miyanhânedir. Boyalı stuko tezyinata sahip yapının dikkate değer özelliği çeşitli kemerler ve bunları taşıyan desteklerle sağlanan farklı mimari örtü sistemidir. Hemen hemen aynı tarihe ait olması muhtemel Semerkant'taki Aksaray ismiyle tanınan çokgen planlı türbenin de benzeri bir örtüsü vardır. 1460-1502 yılları arasında inşa edilen **Gazne'deki Uluğ Bey oğlu Abdürrezzâk Türbesi** bir orta mekân ve ona bağlanan yan ve köşe mekânlarıyla Tac Mahal'in öncüsüdür.

DEĞERLENDİRME

Timurlular, bölgenin mimari geleneğinde önemli bir yeri olan tuğla malzemeyle inşa ettikleri yapıları değişik tekniklerle üretilmiş çini ve sırlı tuğlalarla süslemiştir. Mozaik çinilerle birlikte sır altı ve sır üstü tekniğiyle yapılmış parça, levha ve pano çiniler yaygın olmakla birlikte kalıplanmış ve sırlanmış küçük ve büyük parça tuğlalar da tezyinata büyük ölçüde katkı sağlamıştır. Kullanılan çini ve sırlı tuğla malzemeye bağlı şekilde çok renkli bir tezyinat gösteren Timurlu mimari eserlerinde kompozisyonların esasını bitki, yazı ve geometrik motifler teşkil etmektedir.

Bunun yanında din dışı binalarda minyatür benzeri resimlere de yer verildiği anlaşılmaktadır. Timurlu mimarisinin bina içlerinde stuko süslemeler de kullanılmıştır. Yapılar zengin renkli boya ve kalem işi tezyinata sahiptir. Hemen hemen bütün mimari eserlerin en önemli tezyinî elemanı olan hat örnekleri başta kûfî değişik tarzlarda yazılmıştır. Hattatlığa büyük değer veren Timurlu hânedanı içindeki birçok şahsiyetin bizzat hattat olması dikkat çekicidir.

Timurlular devri yapılarında süslü ve muhteşem taç kapılarla, planlardaki eyvanlar yoluyla Selçuklu geleneği esas itibarıyla devam ettirilmekle beraber, yüksek kasnaklı kubbeler bir yeniliktir. Binaların içinin zengin dekorasyonunun yanı sıra başında birçoklarında kubbe de dahil olmak üzere dıştan çinilerle süslenmesi Timurlu mimarisinin özellikleri arasındadır. Yüksek kubbe kasnağı bir yenilik ve özellik teşkil etmekle beraber alçak kasnaklı ve basık kubbeli yapılar da yapılmıştır. Böyle bir ayırımda, eski bir binanın yerine yenisi yaptırılırken eski şekli mümkün olduğu oranda yaşatma arzusu hâkim olsa gerektir. Nitekim Türkistan şehrindeki Hoca Ahmed Yesevî külliyesinin cami kısmı, külliyenin diğer yapılarından farklılık arz etmektedir.

Timurlu mimarisinde yoğun bir biçimde karşımıza çıkan türbeler, İslâm âlemine Türkler yoluyla yayılmıştır. Türbe yapımı meselesinin temelinde Türklerin ecdad ve ölümler kültürü konusunu yatmaktadır. Türklerin İslâmlaşmadan önceki devrine ait ecdad ve ölümler kültürü, İslâmlaştıktan sonra mezarlara saygı, saygının yanı sıra başında ise onun maddeleşmiş işaret ve ürünü halinde de türbe yapımı sonucunu vermiştir. Bu kültür, İslâmî şekle büründükten sonradır ki, İç Asya'dan batıya doğru kolaylıkla yayılmış, böylece türbe ve kümbetlerden meydana gelen pek çok mezar anıtı inşa edilmiştir. Timurlular devrinde sadece Semerkand'ın değil Herat'ın da türbeler yönünden hayli zengin olduğu bilinmektedir.

Timurlu medreseleri de camileri gibi, yine büyük boyutlar ve gösterişli taçkapıların esas alındığı yapılardır. Medrese plân şemalarında, Timurlulardan önce, avlulu şema yaygın hale gelmiş olduğundan Timurlu medreseleri de avlulu ve revaklıdır. Timurlu medreselerinde dört eyvan genellikle iyice belirgin haldedir. Taçkapıyla birlikte giriş eyvanının sağ ve solu, medresenin en teşkilâtli bölümünü meydana getirmektedir. Bazılarında girişin karşısındaki bölüm de zengin teşkilâtli tutturulmuştur. Örneğin Uluğ Bey medresesi böyledir. Arsa durumu, binanın muntazam dikdörtgen ya da kare olmasını bozma yönünde etkide bulunmuş olsa bile, eyvanların simetrisine dikkat edilmiştir. Timurlu medreselerinin avluları esas itibarıyla kare biçimindedir. Timurlu medreselerinin özelliklerinden birisi de, cephenin iki

köşesinde minarenin bulunmasıdır. Üç ya da dört köşede minare bulunan medreseler de vardır. Örneğin Uluğ Bey medresesinin üç, 1619 - 1636 arasında inşa edilmiş olan Şir Dar medresesinin dört köşesinde minare vardır. Timurlu medreseleri esas itibarıyla iki katlıdır.

Kaynakça

Archnet.org

ASLANAPA, Oktay: Turkish Art and Architecture. London, 1971.

Diyaret İslam Ansiklopedisi ilgili maddeleri.

GOLOMBEK, Lisa, WILBER, Donald, The Timurid Architecture of Iran and Turan, Princeton University Press.

GRUBE, Ernst vd., Architecture of the Islamic World, Thames&Hudson, 2011.

GRUBE, Ernst: The World of Islam. New York, 1967.

HATTSTEIN, Markus, Delius Peter, İslam Sanatı ve Mimarisi, (çev. Nurettin Elhüseyni), Literatür, 2007.

HILLENBRAND, Robert, İslam Sanatı ve Mimarlığı, (çev. Çiğdem Kafescioğlu), Homer Kitabevi, İstanbul, 2005.

Islamic Art, Literature and Culture, (ed. Kathleen Kuiper), New York, 2010.

KÜHNEL, Ernst (Çev. K. Watson) Islamic Art and Architecture. London, 1966.

Splendors of Islam, Architecture, Decoration and Design, Dominique Clévenot, photographs by Gérard Degeorge, The Vendom Press, New York, 2000.

Treasures of the Aga Khan Museum Architecture in Islamic Arts, ed. Margaret S. Graves, Benoit Junod.

YETKİN, Suut Kemal, İslâm Sanatı. Ankara, 1954. YETKİN, Suut Kemal, İslâm mimarisi. Ankara, 1965.